

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، گرایش ایران دوره اسلامی

عنوان:

بررسی جایگاه اجتماعی – سیاسی جوانمردان در ایران
از قرن اول تا پنجم هجری

استاد راهنما:

دکتر پروین ترکمنی آذر

استاد مشاور:

دکتر شهرام یوسفی فر

پژوهشگر:

لیلا علامیر

شهریورماه ۱۳۸۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به یاد

همه جوانمردانی

که در خاک فروخته اند.

پیش از هر چیز بر خود فرض می دانم تا،
از بزرگوارانی که مرا در مسیر انجام این پژوهش یاری رسانده اند، سپاسگزاری کنم،
به ویژه سپاسگزارم از:

استاد ارجمند سرکار خانم دکتر ترکمنی آذر که به انجام رسیدن این پژوهش،
حاصل صبوری، مراقبت و راهنمایی های ارزشمند ایشان بوده است.

همچنین استاد فرهیخته جناب آقای دکتر یوسفی فر که همچون گذشته،
مدیون همراهی، نکته سنجی و یادآوری های مؤثر ایشان هستم.

نیز اساتید بزرگوار جناب آقای دکتر بابک عالیخانی و جناب آقای مهران افشاری،
که از نظراتشان در انجام این مطالعه بهره بسیار برده ام.

چکیده رساله:

در تحقیق حاضر که به موضوع جایگاه اجتماعی - سیاسی جوانمردان در قرون اول تا پنجم هجری اختصاص دارد، پیش از هر چیز تلاش شده است تا تعاریف دقیقی از مفاهیم اصلی تحقیق، یعنی جوانمردی، عیاری و فتوت، ارائه شود. برای دستیابی به این منظور، چگونگی تحول و سیر این مفاهیم در تاریخ پیش و پس از اسلام بازکاویده شده است. بر این اساس مفهوم جوانمردی به عنوان مفهومی ریشه دار در تاریخ ایران پیش از اسلام و متأثر از صفات جنگاوری و پارسایی ایزد هندوایرانی مهر، مفهوم پهلوانی دوره اشکانی و نیز اسواران سلحشور و نیک کردار دوره ساسانی معرفی شده است. اما پس از اسلام، این مفهوم در حقیقت به عنوان صفتی دربردارنده مفاهیم والای اخلاقی، به کار برده شده است. همچنین پس از اسلام گروه‌های عیاران و فتیان که به آنها عنوان جوانمرد داده می‌شد، ادامه دهنده جریان جوانمردی پس از اسلام شمرده می‌شوند که صفات سلحشوری جوانمردان به ویژه در میان عیاران و صفات پارسایی و نیک کرداری ایشان به ویژه در میان فتیان دیده می‌شود.

به علاوه با بررسی مفهوم عیاری دانستیم که واژه عیار در اصل به معنای یار و یاور بوده و پیش از اسلام، در زمان ساسانیان، نه به عنوان نام یک گروه بلکه به عنوان یک لقب تشریفاتی به دوستان و یاوران نزدیک پادشاه ساسانی اعطا می‌شده است. در همین حال گروه‌هایی همچون اشکوهان در دوران ساسانی که متشکل از افراد طبقات پائین‌تر اجتماع بوده و یاری به مستمندان را پیشه خود ساخته بودند و به یاری با یکدیگر اهمیت بسیاری می‌دادند، پس از اسلام به نام عیاران / ایاران [= یاران] خوانده شدند.

همچنین، با بررسی مفهوم فتوت دریافتیم که فتی در میان اعراب پیش از اسلام به معنای کسی بود که از شجاعت و سخاوت در حدّ اعلای آن برخوردار بود، اما پس از اسلام، دچار تغییراتی شد و جنبه سخاوت آن بیش از شجاعت مورد توجه قرار گرفت. نکته بسیار مهم دیگر در مورد فتیان آن است که همچون عیاران به دزدی و راهزنی نمی‌پرداختند و داشتن پیشه و حرفه و پرداختن به کسب و کار، بسیار مورد توجه ایشان بوده است.

سپس به بررسی پیوند جوانمردی و برخی از جریان‌های فکری شاخص قرون اول تا پنجم هجری از قبیل تصوف، ملامتیه، قلندریه و کرامیه پرداخته ایم که با بررسی‌های انجام شده دریافتیم از میان این جریانات، جوانمردی در شکل فتوت آن بیش از هرچیز با تصوف پیوند داشته است، تا آنجا که حتی بسیاری از عرفای بزرگ عنوان فتی و جوانمرد داشته‌اند.

در بخش‌های دیگر این مطالعه نیز، سعی شده است تا به جایگاه اجتماعی جوانمردان و نقش ایشان در جامعه به ویژه در قالب پیشه‌وری که بیشتر با گروه‌های فتیان مرتبط بوده است و نیز شباهت‌های موجود میان فتوت و پیشه‌وری پرداخته شود. همچنین جایگاه سیاسی جوانمردان و چگونگی ارتباط ایشان با نهاد حکومت و همراه بودن و یا همراهی نکردن آنان با حکومت، که در این جنبه بیشتر عیاران محل تأمل بوده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: جوانمردی - عیاری - فتوت

فهرست مطالب

الف - پیش در آمد

الف-۱- پیشگفتار

الف-۲- مقدمه

الف-۳- کلیات تحقیق

الف-۴- نقد منابع و مآخذ

ب - در آمد

ب-۱- مقدمه‌ای در شناخت جوانمرد، جوانمردی و آداب جوانمردان

ب-۱-۱- تعریف

ب-۱-۲- جوانمردی در ایران پیش از اسلام

ب-۱-۲-۱- تأثیرپذیری جوانمردی از مهرپرستی

ب-۱-۲-۲- تأثیرپذیری جوانمردی از پهلوانی در دوره اشکانی

ب-۱-۲-۳- جوانمردی در دوران ساسانیان

ب-۱-۳- جوانمردی در ایران پس از اسلام

ب-۱-۳-۱- اسواران پس از اسلام

ب-۱-۳-۲- ادامه جریان جوانمردی

ب-۲- مقدمه‌ای در شناخت عیار، عیاری و آداب عیاران

ب-۲-۱- تعریف

ب-۲-۲- عیاری در ایران پیش از اسلام

ب-۲-۳- عیاری در ایران پس از اسلام

ب-۲-۳-۱- صفات عیاران

ب-۲-۳-۲- آداب ورود به جرگه عیاران

ب-۲-۳-۳- عملکرد و اهمیت عیاران

ب-۲-۳-۴- وسائل و سلاح عیاران

ب - ۳- مقدمه‌ای در شناخت فتی، فتوت و آداب فتیان

ب - ۱-۳- تعریف

ب - ۲-۳- فتوت پیش از اسلام

ب - ۱-۲-۳- حلف الفضول نماد فتوت نزد اعراب

ب - ۲-۲-۳- صعالیک یا صُلوکان عرب

ب - ۳-۳- فتوت پس از اسلام

ب - ۱-۳-۳- فتوت در قرآن

ب - ۲-۳-۳- نماد فتوت در دوره اسلامی

ب - ۳-۳-۳- نخستین فتیان

ب - ۴-۳-۳- شرایط فتی

ب - ۵-۳-۳- اصطلاحات فتیان

ب - ۶-۳-۳- آداب ورود به جرگه فتوت

فصل اول: پیوند جوانمردی و مکاتب فکری در قرون اول تا پنجم هجری

۱-۱- جوانمردی و تصوف

۱-۱-۱- جوانمردی در نگاه عرفا

۲-۱-۱- عرفای جوانمرد

۲-۱- جوانمردی و ملامتیه

۱-۲-۱- قلندریه

۳-۱- جوانمردی و کرامیه

فصل دوم: بررسی جایگاه اجتماعی جوانمردان در قرون اول تا پنجم هجری

۱-۲- نگاهی بر اوضاع اجتماعی ایران در دوره مورد بحث

۲-۲- جایگاه اجتماعی جوانمردان در ایران دوره اسلامی (قرون مورد بحث)

فصل سوم: بررسی جایگاه سیاسی جوانمردان در قرون اول تا پنجم هجری

۱-۳- نگاهی بر اوضاع سیاسی ایران پس از ورود اعراب

۲-۳- نگاهی بر اوضاع سیاسی ایران پس از ورود ترکان

۳-۳- نگاهی بر جایگاه جوانمردان، عیاران و فتیان در دوره مورد بحث

۴-۳- جوانمردان و نهاد قدرت در دوره طاهریان

۵-۳- جوانمردان و نهاد قدرت در دوره صفاریان

۱-۵-۳- عیاران سیستان

۲-۵-۳- صفاریان برآمده از عیاران سیستان

۶-۳- جوانمردان و نهاد قدرت در دوره سامانیان

۷-۳- جوانمردان و نهاد قدرت در دوره آل بویه

۸-۳- جوانمردان و نهاد قدرت در دوره غزنویان

ج - نتیجه گیری

د- کتابنامه

۱-د- منابع

۲-د- تحقیقات

۳-د- مقالات فارسی

۴-د- مآخذ لاتین

الف - پیش درآمد

الف - ۱- پیشگفتار:

پشمینه پوش تندخو از عشق نشنیدست بو
از مستیش رمزی بگو تا ترک هشیاری کند
زان طره پریچ و خم، سهل است اگر بینم ستم
از بند و زنجیرش چه غم، هر کس که عیاری کند

واژگان جوانمرد، قلندر، عیار و فتی همواره بار معنایی مثبتی را در ذهن من به همراه داشته‌اند و اهمیت معنای نغز و بلند این مفاهیم، به ویژه در روزگار ما که ارزش‌های اخلاقی در میان افراد بشر رنگ رخ باخته، نمایان تر هم شده است. امروزه داشتن یکی از صفات ایشار، سخاوت، انصاف، راستگویی، حمایت از مظلوم و اجتناب از ریا که از جمله صفات بارز و اصلی جوانمردان، فتیان، عیاران و قلندران در طول زمان بوده است، جز در شخصیت‌های داستانی و اسطوره‌ای دیده نمی‌شود. شاعر سده نهم، عبدالرحمان جامی، در همین معناست که می گوید:

گر چه یک مرد در زمانه نماند وز جوانمرد جز فسانه نماند
و همچنین است سروده شکوه گون برآمده از سویدای جان ملک الشعراء بهار در اوان همین سده که:

مردمی رخت بست و همدردی غیرت و عفت و جوانمردی

و نیز:

کجاست آنکه جوانمردی و فضیلت را به یاد مردم درمانده عوام دهد

به هر روی، از آنجا که همواره جوانمردان و صفات متعالی ایشان برایم ستودنی و محترم بوده‌اند، بر آن بودم تا با پیش آمدن فرصتی به بررسی ریشه‌ها و چگونگی احوال ایشان در طول تاریخ پردازم که خوشبختانه با پذیرفته شدن این مطلب به عنوان موضوع پایان‌نامه تحصیلی‌ام، شرایط آن فراهم آمد.

پیش از این در اغلب تحقیقات انجام شده چنان مرسوم بود که جوانمردی را زاده دوران پس از اسلام می‌دانستند و تحقیق در این موضوع را از این دوره آغاز می‌کردند، اما باید دانست از آنجا که خصلت‌های جوانمردانه، به عنوان صفتی اخلاقی مطلوب آدمی است، هیچ شکی نیست که راه و رسم‌هایی نظیر آن، البته نه به تکامل و گستردگی که در دوران پس از اسلام در ایران به آن برمی‌خوریم، در تمام جوامع وجود داشته است.

از آنجا که تاکنون پژوهشی به کمال و فراگیر درباره جوانمردی آن‌گونه که بایسته است، انجام نپذیرفته و غبار تاریخ از چهره جوانمردان و آداب و مسلک آنان به درستی زدوده نشده است، انجام تحقیق حاضر برای پرداختن مختصری به این موضوع ضروری می‌نمود. این پژوهش در حقیقت تلاشی است مختصر در این راه که البته به دلیل محدودیت‌های زمانی و ... موجود در نگارش پایان‌نامه، ناگزیر تنها پنج قرن اول هجری برای این مطالعه در نظر گرفته شد.

الف - ۲- مقدمه

پژوهش حاضر، با طرح این مسأله که ریشه‌ها و سوابق تاریخی جوانمردی در گذشته‌های دور ایران باستان است، به جستجوی این ریشه‌ها و سپس بررسی تغییر و تحولات این جریان در طی دوران مورد بحث (قرن اول تا پنجم هجری) پرداخته است.

در ابتدای تحقیق (در بخش درآمد) به معرفی و بحث درباره معانی، ریشه‌ها و چگونگی تحول مفاهیم اصلی این پژوهش یعنی جوانمردی، عیاری و فتوت در دو دوره پیش از اسلام و بعد از اسلام پرداخته‌ایم. پس از آن و در فصل اول، پیوند جوانمردی با جریان‌های اصلی فکری در پنج قرن نخستین هجری و تأثیر و تأثرات آنها بر یکدیگر مورد بررسی واقع شد. در فصل دوم، جایگاه اجتماعی جوانمردان، به عنوان جریان حامی گروه‌های فرودست جامعه در مقابل ظلم و ستم حکام اموی و گاه عباسی مورد توجه قرار گرفته است. در فصل سوم نیز جایگاه سیاسی جوانمردان به عنوان نماینده گرایش‌های معترض در مقابل قدرت حاکم و به عنوان مظهر استقلال خواهی، ظلم ستیزی و مخالفت با شیوه اداره جامعه بررسی گردیده است.

در این پژوهش، توضیحاتی که برای روشن شدن مطلبی ضروری می‌نمود و در ضمن به آوردن آنها درون متن اصلی ضرورتی نبود، در بخش یادداشت‌های آخر هر فصل و با گذاشتن شماره داخل کمان در بالای عبارت یا واژه مورد نظر، آورده شده است.

انجام این تحقیق، همانند هر مطالعه تحقیقاتی دیگر با دشواری‌هایی نیز همراه بود. از جمله مهم‌ترین این دشواری‌ها، نبودن پیشینه کافی تحقیق در این موضوع و بالاتر از آن وجود نداشتن تعاریف دقیق از مفاهیم اصلی این تحقیق یعنی عیاری، جوانمردی و فتوت بود. در اغلب پژوهش‌ها و نوشتارها این مفاهیم و واژگان به یک معنی آمده‌اند و تفکیکی میان آنها انجام نگرفته است که همین امر انجام تحقیق بر پایه آرائه تعریف دقیق از این مفاهیم را با مشکلاتی همراه نمود.

الف - ۳- کلیات تحقیق

الف - ۳-۱- بیان موضوع تحقیق

با توجه به نقش مهم جوانمردان در تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران دوره اسلامی بررسی جایگاه اجتماعی و سیاسی آنها امری ضروری به نظر می‌رسد. در این تحقیق جوانمردان بعنوان گروه اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرند که با توجه به نیازهای جامعه ظهور نمودند و در استمرار حیات تاریخی و فکری خود که با تحولات متعددی نیز همراه بود، نقشی گاه کلیدی و با اهمیت در جامعه آن روزگار ایفا کردند. در ضمن جوانمردان الگوی اجتماعی و فکری متفاوتی با نظام اخلاقی رایج در جامعه عرضه داشتند.

تحقیق حاضر با طرح این مسأله که ریشه‌ها و سوابق تاریخی این قشر اجتماعی را در گذشته‌های دور ایران باستان باید جستجو کرد به بررسی تغییر و تحولات اندیشه آنان تحت تأثیر تعالیم اسلامی می‌پردازد و سعی می‌کند تا پاسخی به این سؤال مهم که استمرار گروه جوانمردان پاسخ به چه نیازهایی از جامعه بوده است، پیدا کند.

الف - ۳-۲- ضرورت /انجام تحقیق

با توجه به تأثیر و نقش جوانمردان در تحولات سیاسی و اجتماعی قرون یکم تا پنجم و نیز از آنجا که تا به حال تحقیق جامعی در مورد جوانمردی به صورت متمرکز به خصوص در ایران باستان و قرون مورد بحث یعنی از ابتدای حضور دین اسلام تا تثبیت آن در ایران صورت پذیرفته است و آنچه که انجام گرفته تنها به صورت کلی و پراکنده بوده است، انجام این بررسی اهمیت بسزایی دارد. در ضمن ضرورت عنایت به ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی موجود نزد جوانمردان و سنجش امکان بازپروری آن در شرایط کنونی قابل توجه است.

الف-۳-۳- هدف‌ها

- الف - تلاش در جهت رشد پژوهش‌ها در مورد گروه‌های اجتماعی در تاریخ ایران؛
- ب - بازخوانی نقش و جایگاه اجتماعی و سیاسی گروه‌های فرودست جامعه در تحولات سیاسی و اجتماعی آن دوره و استخراج الگوهای نظری جهت مطالعات مقایسه‌ای در این موضوع.

الف-۳-۴- سؤال‌های اصلی تحقیق

- ۱- جریان فکری جوانمردی ریشه در کدام یک از جریان‌های فکری و اندیشه‌های پیش از اسلام داشته و در دوره اسلامی (از آغاز تا قرن پنجم) چه تحولاتی پذیرفته است؟
- ۲- جوانمردان چگونه بر مناسبات اجتماعی عصر خود تأثیر گذاشتند؟
- ۳- روابط جوانمردان با نهاد قدرت در دوره مورد بحث چگونه بوده است؟

الف-۳-۵- فرضیه‌ها

- ۱- جریان فکری جوانمردی ریشه در اندیشه‌های دینی و اجتماعی پیش از اسلام داشته و در دوره اسلامی تحت تأثیر اعتقادات و تعالیم اسلامی، تحولات بسیار پذیرفته است.
- ۲- با توجه به خوار داشت عنصر ایرانی از سوی حکام اموی و گاه عباسی، نقش جوانمردان در تحولات مربوط به ارتقاء جایگاه اجتماعی گروه‌های فرو دست جامعه قابل توجه است.
- ۳- گروه جوانمردان به عنوان نماینده گرایش‌های سیاسی - اجتماعی ناسازگار با قدرت حاکم جهت‌گیری‌های مشخصی را به سوی اصلاح مناسبات سلطه در جامعه از خود نشان می‌داد و از این رو پیوسته از جمله مظاهر مخالفت با نظم موجود محسوب می‌گردید.

الف-۳-۶- روش انجام تحقیق

تحقیق مسأله محور و نقد و بررسی جایگاه جوانمردان است. روش تحقیق نیز تاریخی و توصیفی است. در این روش ابتدا موضوع پژوهش، سؤالات و فرضیات تعیین و سپس به شناسایی منابع و مآخذ اقدام گردید. در مرحله بعد داده‌های مرتبط با موضوع شناسایی و جمع‌آوری شد. پس از آن

با توجه به داده‌ها به جستجوی پاسخ سؤالات اصلی تحقیق پرداختیم که با توجه به اطلاعات جمع‌آوری شده برخی فرضیه‌ها تأیید و برخی رد شدند.

الف-۳-۷. روش و ابزار گردآوری اطلاعات

مطالعه کتابخانه‌ای، بررسی کتب و منابع دست اول در موضوعات تاریخ، ادبیات و منابع عرفانی.

الف-۳-۸. پیشینه تحقیق

الف-۳-۸-۱. مقالات آیین عیاری دکتر ناتل خانلری

شادروان دکتر پرویز ناتل خانلری که پیشتر تصحیح مجلدات کتاب سمک عیار را به انجام رسانیده بود، در سال ۱۳۴۸ ش. در ۵ شماره پی‌درپی، سلسله مقالاتی را در مجله سخن به نام آیین عیاری درباره عیاران بر مبنای اطلاعات کتاب سمک عیار نگاشت و بحث مفصلی را درباره اصول اخلاقی عیاران، آداب ورود به جرگه عیاری، حیلتهای آنها، مقام اجتماعی و مطالب دیگر آغاز کرد که بی‌تردید از اولین پژوهش‌ها در باب عیاران به شمار می‌رود و هم از این روست که در مطالعه ما درباره عیاران بسیار به کار آمده است.

الف-۳-۸-۲. مقالات آیین عیاری دکتر محجوب

با پایان پذیرفتن مقالات دکتر خانلری در مهرماه ۱۳۴۸ در باب آیین عیاری که ذکر آن رفت، در بهمن ماه ۱۳۴۸ نخستین مقاله شادروان دکتر محمد جعفر محجوب با همان نام آیین عیاری در مجله سخن منتشر شد و تا ۶ شماره ادامه یافت. این مقالات که در حقیقت ادامه دهنده و تکمیل کننده نوشته‌های دکتر خانلری به شمار می‌رود، با تأکید بر داستان سمک عیار و بیان کننده مطالب دیگری همچون تغییر راه و رسم عیاری و تغییر روش عیاران است که به دلیل اشتغال بر مباحث مفید در باب عیاران در تحقیق حاضر، بدان استناد شده است.

این کتاب مجموعه مقالاتی در باب جوانمردی، عیاری و فتوت را در برمی‌گیرد که احسان نراقی در سال ۱۳۶۳ آنها را گردآوری نموده است. از مقاله اول این کتاب تحت عنوان آیین جوانمردی اثر هانری کربن و مقاله بسیار مفید و ارزشمند جوانمردی نوشته ملک‌الشعراى بهار در پژوهش حاضر استفاده شده است.

کتاب حاضر تألیف پژوهشگر معاصر، مهران افشاری، است. ایشان در حقیقت ادامه دهنده و مجدد مطالعات درباره جوانمردی در دو دهه اخیر به شمار می‌رود و به انتشار کُتبی از این دست اقدام کرده است. مقدمه مؤلف بر این کتاب ارزشمند است، هرچند که در بسیاری موارد، مرزی برای مفاهیم جوانمردی، عیاری و فتوت قائل نشده، به هر روی از این مقدمه نیز همچون دیگر نوشته‌های ایشان به ویژه در بخش درآمد، بهره جسته ایم.

این کتاب که نوشته پژوهشگر معاصر دکتر محسن ذاکری است، نخستین پژوهشی می‌باشد که به صورت علمی و ریشه‌ای به بررسی عیاران و پیشینه آنها پرداخته است. نویسنده این کتاب که از نوشته‌های پهلوی، آلمانی، فرانسه و انگلیسی بهره برده، توانسته است تا ضمن بررسی پیشینه عیاران به ویژه در زمان ساسانیان و مقایسه آنها با اسواران ساسانی، جنبه نوینی را در مطالعات مربوط به عیاری بگشاید. ما نیز در پژوهش خود ضمن استفاده از آگاهی‌هایی که این کتاب درباره منابع دست اول در باب ریشه‌های عیاری و فتوت باز نموده است، از بسیاری دیگر از مطالب مفید آن بهره برده‌ایم.

الف-۸۳- Cl.Cahen, "Futuwwa", *The Encyclopaedia of Islam*

مقاله فتوت اثر کلود کاهن در *دایرة المعارف / اسلام* است. کاهن در این مقاله به خوبی به ریشه‌شناسی و سیر تاریخی واژه فتوت و ارتباط آن با تصوف پرداخته است. همچنین نویسنده به بررسی واژه عیار بر اساس منابع طبری، مسعودی و ابن‌اثیر پرداخته و اطلاعات ارزنده‌ای ارائه کرده است که در فصل سوم این پژوهش از این مقاله بهره گرفته شده است.

الف-۸۳- Cl.Cahen, "Ayyar", *Encyclopaedia Iranica*

بخش نخست مقاله عیار در *دایرة المعارف / ایرانیکا*، هر چند که با این عنوان است اما نویسنده، مقاله را با تعریف فتوت آغاز کرده است. نویسنده در این مقاله میان واژگان عیار، فتی و جوانمرد تفاوتی قائل نشده و اغلب مباحث را با یکدیگر آمیخته و فتیان را به عنوان گروهی دزد و شرور معرفی کرده است که اغلب از ثروتمندان می‌زدیدند و به فقرا می‌بخشیدند. همچنین او در بخش‌هایی به آداب فتیان پرداخته است و به طور کلی درباره عیاران مطالب بسیار کمی دارد. در فصل سوم این پژوهش مختصری از این مقاله بهره برده‌ایم.

الف-۸۳- W.L.Hanaway, "Ayyar", *Encyclopaedia Iranica*

بخش دوم مقاله عیار در *دایرة المعارف / ایرانیکا* با تعریف عیاری بر اساس منابع فارسی آغاز می‌شود. نویسنده این بخش نیز واژه عیار را مترادف جوانمردی و فتوت دانسته و تفاوت چندانی میان آنها قائل نشده است. او سپس به سیر واژه عیار در برخی منابع دوران اسلامی مانند *تاریخ سیستان*، *تاریخ بیهقی* و *تاریخ بیهقی* پرداخته است که در پژوهش حاضر از این مقاله نیز بهره برده‌ایم.

الف-۸۳- P.O.Skjervo, "Aswaran", *Encyclopaedia Iranica*

مقاله *اسوار* اثر اسکژرو در *دایرة المعارف / ایرانیکا* به بررسی ریشه واژه اسوار در ایران باستان پرداخته است. نویسنده به سیر این گروه در ایران باستان و ایران دوره اسلامی اشاره‌ای نکرده و به

بحث ریشه‌شناسی اکتفا نموده است. در این پژوهش در بخش درآمد از این مقاله استفاده شده است.

الف- ۸۳- ۱۰- G.E.Bosworth, "Asāwera", The *Encyclopaedia Iranica*

«اساوره» مقاله ادموند کلیفورد باسورث در *دایرة المعارف / ایرانیکا* است. در ابتدا نویسنده به ریشه‌شناسی این واژه پرداخته و سپس به سیری که این گروه نظامی با ورود اعراب در طی دوران اسلامی داشته‌اند، می‌پردازد. اهمیت اساوره (اسواران) به عنوان یکی از ریشه‌های جوانمردان حائز اهمیت بسیار است که در بخش درآمد از آن بهره جست‌ه‌ایم.

الف-۴- نقد منابع و مآخذ:

الف-۴-۱- قابوس نامه

قابوس نامه یکی از جمله آثار گرانبهای زبان فارسی است که در قرن پنجم هجری نگاشته شده است. نویسنده این کتاب، امیر عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار، از شاهزادگان خاندان زیاری است که در قرن چهارم و پنجم هجری در شمال ایران حکمروایی داشته‌اند.

وی این کتاب را در چهل و چهار باب برای فرزند خود گیلانشاه نوشته و خواسته است تا تجربیات خود را بدین وسیله در اختیار او بگذارد. باب چهل و چهارم این کتاب، در آیین جوانمرد پیشگی نام دارد که در آن به گونه‌ای مفصل درباره جوانمردی و آداب و اقسام آن سخن گفته است و از آنجا که مفهوم جوانمردی در قرن پنجم را به ما معرفی می‌کند از ارزش بسیاری برخوردار بوده و در تحقیق حاضر نیز آن بهره گرفته شده است.

الف-۴-۲- سمک عیار

در جمع‌آوری مطالب مربوط به عیاران، با توجه به اینکه به جز اطلاعاتی پراکنده در منابع، ذکر چندی از ایشان نشده است، کتاب ارزشمند سمک عیار برای شناخت راه و روش عیاران و نیز نحوه زندگی آنها، بهترین منبع شمرده می‌شود. سمک عیار قدیمترین نمونه باقیمانده از داستان‌پردازی در زبان فارسی است که از قرن ششم برای ما به یادگار مانده است. جمع‌آورنده و نگارنده این داستان شخصی از اهالی فارس به نام فرامرز بن خداداد الارجانی است که گویا این قصه را از زبان قصه‌گویی به نام صدقه بن ابی القاسم شیرازی شنیده و سپس تحریر نموده است. قهرمان این داستان پسر شاه حلب است که دلباخته دختر فغفور، شاه چین، شده سپس به جنگ پادشاه ماچین رفته است و در همین حال عیارپیشه‌ای به نام سمک او را از بدبختی‌ها و اسارت نجات می‌دهد.

نکته در خور تأمل آن است که تاریخ سیستان از وجود دو فرقه به نام‌های سمکی و صدقی خبر می‌دهد که هر یک طرفدار یکی از دو نواده عمرو لیث بوده‌اند و میان آنها درگیری وجود داشته

است. البته از توضیحات تاریخ سیستان علت این اختلاف معین نیست، اما از آنجا که عیاران از روزگار صفاریان در سیستان نفوذ و قدرتی داشته‌اند و یعقوب خود نیز در آغاز کار از ایشان بوده و به یاری این فرقه نیرو یافته است، احتمال دارد که در زمان اخلاف او میان عیاران اختلاف افتاده باشد. به هر حال، اینکه نام قهرمان این داستان سمک است و نام راوی قصه صدقه، می‌تواند با پیشینه مذکور مربوط باشد. بسیاری از نام‌های کهن ایرانی و به خصوص نام‌های شاهان و پهلوانان باستانی ایران، این گمان را به ذهن می‌آورد که داستان سمک‌عیار، افسانه‌ای کهن بوده که در دوره‌های بعد، یعنی اواخر قرن ششم، به اقتضای زمان نو شده است.

شادروان استاد مهرداد بهار دلایل زیر را بر تعلق داشتن این داستان به دوره قبل از اسلام و احتمالاً زمان اشکانیان بر شمرده‌اند:

۱- وجود نام‌های غیراسلامی در سراسر کتاب؛

۲- ساخت کاملاً ملوک‌الطوایفی جامعه؛

۳- نبودن مسجد و در همان حال وجود شرابخواری همگانی در سراسر کتاب؛

۴- آغاز کردن شاهان ایران با کیومرث و به سر رسیدن ذکر شاهان با اسکندر؛

۵- با تابوت دفن کردن مردگان یا در دخمه نهادن ایشان؛

۶- ازدواج با محارم؛

۷- سوگند خوردن به نور و نار و مهر^۱

به هر روی، از جمله مهمترین اطلاعات فرهنگی و اجتماعی قرون ششم و هفتم ایران در این کتاب، وضع عیاران در جامعه آن روزگار و شرایط و اوصاف اخلاقی این طبقه است و به طور کلی از مجموع کتاب که قهرمان نخستین آن یکی از عیاران است نکته‌هایی می‌توان دریافت که در این تحقیق به آنها اشاره شده است.

۱. مهرداد بهار، «ورزش باستانی و ریشه‌های تاریخی آن»، در مجله چیستا، ۲ (مهر، ۱۳۶۰)، صص ۱۴۷ - ۱۴۸.

الف-۴-۳- ابومسلم نامه

علاوه بر کتاب سمک عیار، که اطلاعات ارزشمندی درباره عیاران در اختیار ما قرار می‌دهد، کتاب دیگر در این موضوع *ابومسلم نامه* اثر ابوطاهر طرسوسی تألیف شده در قرن ۶ هجری است. آبشخور قصه های این کتاب، داستان های کهن فرهنگ و تاریخ ایران زمین از جمله *د/ر/ب نامه*، *قهرمان نامه*، *قران حبشی*، *اسکندرنامه* و همچنین داستان های اسلامی و به ویژه رویدادهای صدر اسلام با گرایش شیعی چون *جنگ نامه محمد حنیفه* و *مسیب نامه* است.

ابومسلم نامه داستان زادن و بالیدن ابومسلم، طغیان و قهرمانی های وی و کشته شدن نابهنگام و ناجوانمردانه اوست. ستیز وی با والیان خلیفه اموی در راه انتقامجویی از خون شهیدان اهل بیت رسول، جنگ های طولانی با لشکر مروان که همگی «خارجی» خوانده می شوند، کشتن مروان حمار آخرین خلیفه دمشق، ... تا کشته شدن ابومسلم و سرانجام خونخواهی قتل او به وسیله یاران و همفکرانش، افسانه وار بیان شده است.

الف-۴-۴- الکامل فی التاریخ

این کتاب اثر عزالدین ابوالحسن علی بن الکرم شییبانی (۶۳۰ - ۵۵۵ ق.) از مشهورترین مورخان اسلامی است که عمر خود را در موصل، بغداد و شام سپری کرد. این کتاب به زبان عربی نوشته شده و وقایع عالم را از ابتدای خلقت تا سال ۶۲۸ ق. دربر می گیرد. مؤلف کتابش را به نام بدرالدین لؤلؤ صاحب موصل تألیف کرده است. روش ابن اثیر در نوشتن وقایع، جمع آوری آثار دیگران از جمله بلاذری، طبری و ابن مسکویه است. در بخش ارتباط جوانمردان با نهاد قدرت و آشوب های ناشی از حضور عیاران در بغداد این منبع اطلاعات ارزنده ای در اختیار ما نهاد.

الف-۴-۵- تاریخ سیستان

از جمله منابع بسیار مفید و قابل استفاده برای بررسی و آگاهی از اوضاع عیاران در شرق ایران، کتاب *ارزشمند تاریخ سیستان* است. در این کتاب اخبار و اطلاعات گرانقدری از جمله درباره چگونگی به قدرت رسیدن صفاریان، عیاران سیستان، شورش ها و مخالفت های آنان با حکومت های

محلی، نام برخی از سران عیاران و نیز اخباری که نشانگر جایگاه سیاسی - اجتماعی عیاران سیستان در قرون اول تا پنجم می‌باشد به تفصیل آمده است. تألیف این کتاب که مؤلف آن دانسته نیست، به سال ۷۲۵ ق. به پایان رسیده است. مصحح این کتاب شادروان ملک الشعرا بهار، احتمال داده که این کتاب توسط چندین نفر و به مرور زمان تألیف شده است. با توجه به اطلاعات بسیار ارزشمند و دست اول این کتاب، در فصل سوم پژوهش حاضر که به جایگاه سیاسی جوانمردان اختصاص دارد، استفاده بسیاری از آن شد.

الف-۶- کتاب الفتوة

کتاب قابل ملاحظه دیگر که اطلاعات جامعی را در باب فتوت، اصول و مبانی آن در قرون ششم و هفتم در اختیار ما می‌گذارد، کتاب الفتوة نوشته ابن معمار متوفی به سال ۶۴۲ ق. است. بر این کتاب دکتر مصطفی جواد مقدمه ارزشمندی نگاشته است، استفاده ما به خصوص از این مقدمه، که خود به تنهایی مرجع بسیاری از نوشته‌های محققان در باب آیین فتوت می‌باشد، بوده است.

الف-۷- فتوت نامه سلطانی

این کتاب اثر ارزشمند مولانا حسین کاشفی سبزواری متعلق به قرن نهم هجری است. کتاب حاضر علاوه بر سهولت و روانی انشاء در میان تمام متن‌های قدیم و جدیدی که در دو زبان فارسی و عربی درباره فتوت و روش جوانمردان نوشته شده، از همه مفصل‌تر، جامع‌تر و منظم‌تر است. حسین کاشفی تمام مطالب را با دقت نظر و مراقبت تمام شرح می‌دهد و سعی کرده هیچ حرفی را ناگفته نگذارد. ارزش اصلی این کتاب مربوط به آداب ورود به جرگه جوانمردان از قبیل کمر بستن، انواع شد، طرز پختن حلوا، تشریفات نوشیدن نمک و آب و سایر سنت‌هاست. علاوه بر این قسمت‌ها، بخشی از کتاب هم به اصول اخلاقی، شرح و توضیح احادیث نبوی، تجلیل از بزرگان دین، بیان دستورهای ایشان درباره تخلق به اخلاق حسنه و آداب پسندیده جوانمردان اختصاص یافته است. هر چند که مطالب این کتاب متأخرتر از دوران مورد بررسی پژوهش ما بود اما به دلیل